
RÓZSA SÁNDOR

A NAGYKUNSÁGI TELEPÜLÉSEK ÁRTÉRI GAZDÁLKODÁSA*

A vizsgálati keret: a környezettörténet kérdésfeltevésai

Táj és társadalom kapcsolatrendszerének vizsgálata viszonylag hosszú előzményekre tekint vissza, a megközelítések és kérdésfeltevések azonban jelentősen változtak a 20. század folyamán. A Kárpát-medence leglátványosabb antropogén környezetátalakítási munkálata kétségtelenül a vízrendezés volt, melynek során jelentősen átalakult a medence vízrajzi képe, s hamar megmutatkoztak ennek klimatológiai, talajtani és egyéb nem szándékolt hatásai. A legkorábbi előzményekre a vízügytörténeti kutatások tekintenek vissza, melyek még meglehetősen statikus módon közelítették meg a táj és társadalom kapcsolatát. A fő cél a munkálatok eseménytörténetének feltérképezése volt, különös tekintettel azok műszaki kivitelezésére és az ezekkel kapcsolatos vitákra, vagy épp azok politikai kontextusára – lásd például Széchenyi István szervezőtevékenységét. Ezek egyik fontos jellemzője, hogy a tájátalakítás nem szándékolt hatásait nagyrészt a kivitelezés hibáira vezették vissza, s ezek orvoslását a jelenkori vízrendezések feladatának tekintették. A tájformálással kapcsolatos kutatások másik szálát képezték azon vizsgálatok, melyek a középkori vízrajzi állapotokat igyekeztek rekonstruálni, s azt összevetni napjaink viszonyaival, így rávilágítva az átalakulás mértékére.¹ Táj és társadalom kapcsolatát komplexebb módon közelítették meg a 20. század neves néprajzkutatói – Győrffy István, Andrásfalvy Bertalan, Szilágyi Miklós és sokan mások – akik az árvízmentesítések előtt létezett gazdálkodási modelleket rekonstruálták. Ezen vizsgálatok egyik fontos jellemzője a kvantitatív megközelítés bizonyos mértékű hiánya, amely a néprajzi kutatások alapvető célkitűzéseiből és módszertanából eredő sajátosság. A kvantitatív jellegű elemzéseket a gazdaságtörténeti kutatások tűzték zászlajukra olyan kérdések vizsgálatával, mint a szabályozások és az agrártermelés közötti összefüggések, a munkálatok rentabilitása, a piaci hatások szerepe stb. Közben persze a természettudományok oldaláról is megkezdődött a téma kutatása, s számos geográfus, ökológus és klimatológus figyelme fordult a legnagyobb antropogén beavatkozás felé.² Sokan sokféleképpen vizsgálták tehát az ún. „második hon-

* A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatásával készült.

1 Lásd pl. Pesty Frigyes: Magyarország vízhalózata a régi korban. Századok 1. (1867) 68–78.

2 Lásd pl. A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai

foglalást”, s a 20. század végére nyilvánvalóvá vált a módszerek és eredmények szintetizálásának szükségessége. Ebből a felismerésből fejlődött ki egy új diszciplína, melyet kezdetben történeti ökológia, később környezettörténet névvel illettek.

A történeti ökológia R. Várkonyi Ágnes definíciója szerint „természet és társadalom évezredes együttélésének, kölcsönhatásának hosszú távú folyamatait vizsgáló a természettudományok és a társadalomtudományok eredményeit történetileg szintetizálva értelmező tudomány”.³ A környezettörténeszek több dimenzión keresztül közelítik meg az ártéri gazdálkodás kérdését: vizsgálni szükséges az adott korszakban fennálló tájállapotot (a tér amellyel a közösség kölcsönhatásban áll), a közösség demográfiai jellemzőit, az alkalmazott gazdálkodási rendszert, a külső hatások milyenségét és intenzitását (úgy mint piaci viszonyok, állami érdekek, intézményi környezet stb.), az embertől független környezeti változókat (éghajlat) stb. Fontos leszögeznünk, hogy a környezettörténet antropocentrikus tudomány, ily módon a környezet rekonstrukciója – melyben a természettudományos módszerek domináns szerepet játszanak – csupán rész cél.⁴ Ennek jelentősége a későbbiek során kerül megvilágításra.

A Nagykunság mint „történelmi” táj

Nagykunság alatt napjainkban egyaránt érthetünk egy a kun népcsoport lakóhelyeként definiált történelmi tájat, egy a 19. század végén felszámolt egykori közigazgatási egységet, és egy elsősorban természetföldrajzi alapon körülhatárolt földrajzi tájat. Nagykunság alatt tehát sokszor nem pontosan ugyanazt a területet értik, s egyes települések tájegységhez sorolása esetében – például Mezőtúr – egyszerre tudunk igen nyomós érveket és ellenérveket felsorakoztatni. Noha a tanulmány témájához szorosan nem kapcsolódik, az alábbiakban kísérletet kívánok tenni a kérdés tisztázására.

Az általános definíció szerint a táj a földfelszínnek több szempontból egységes, a környező területektől elkülönülő része, melynek kialakulásában természeti (domborzat, éghajlat, növényzet stb.) és társadalmi tájalkotó tényezők vesznek részt.⁵ A Nagykunság esetében a társadalmi tájalkotó tényezők jelentősebbnek tűnnek, hiszen kialakulásában a névadó népcsoportnak és a hozzájuk kapcsolódó feudális kiváltságoknak – melyek determinálták a kialakult gazdálkodási rendszert s ehhez szorosan kötődve a tájhasználatot, s így befolyásolták a kialakuló kultúrtáj képét is – kiemelkedő szerepe volt. Nem véletlen,

hatásai. Szerk. Somogyi Sándor. Bp. 2000.

3 R. Várkonyi Ágnes: A történeti ökológia. In: A történelem segédtudományai. Szerk. Bertényi Iván. Bp. 2006.

4 Hasonló gondolatot lásd J. Donald Hughes: Three Dimensions of Environmental History. Environment and History. 14. (2008) 3. sz. 321–322.

5 Új magyar lexikon. Szerk. Berei Andor. Bp. 1962. 247.

hogy a tájegység határainak elmosódása az 1879-es megyerendezéssel, vagyis a Hármaskerület mint törvényhatóság felszámolásával gyorsult fel igazán. Esetében természetföldrajzi alapon aligha húzhatóak meg markáns határvonalak, ennek köszönhető, hogy a földrajzi tájkataszterben szereplő Nagy-kunság kistájcsoport jóval nagyobb kiterjedésű, mint a korábban létezett közigazgatási egység, illetve a kunok lakta terület. Bellon Tibor a tájegységről írt néprajzi monográfiájában rávilágít arra, hogy a folyószabályozások előtt természetföldrajzi – egész pontosan vízrajzi – alapon is jól meghúzható volt a terület határa. Definíciója szerint a Nagy-kunság a Tiszából kilépő Mirhó- és Hortobágyfok vízrendszere között elhelyezkedő hátság, melyen a Nagy-kun települések kialakultak.⁶ Ilyen értelemben a tájegység egyenlő az árvízmentesítések előtti Alföld egyik életkamrájával⁷. Az így lehatárolt területnek azonban nem része Kunszentmárton, amely viszont az újkori Nagy-kun kerületnek több tekintetben – társadalmi szerkezet, gazdálkodási rendszer stb. – szerves részét képezte.

A napjainkban általánosan elfogadott tájbeosztás szerint a Nagy-kunság a Közép-Tisza-vidék (mint középtáj) egyik kistájcsoportja, amely három kistájat: a Tiszafüred–Kunhegyesi síkot, a Szolnok–Túri síkot, valamint a Tiszazugot foglalja magába. A három kistáj közül a Tiszazug teljes mértékben kívül esik a történelmi értelemben vett Nagy-kunságon, a Tiszafüred–Kunhegyesi- és Szolnok–Túri sík pedig körülbelül 50%-ban fedi azt le. A három kistájhoz számtalan olyan település tartozik – például Törökszentmiklós, Tiszaföldvár, Tiszafüred – melyek semmilyen szállal sem kötődnek a történelmi Nagy-kunsághoz. Fontos kiemelni, hogy a földrajzi tájbeosztás alapvetően geomorfológiai, illetve fiziognómiai alapon történik⁸, ebből következik, hogy a Nagy-kunság kistájcsoport határai sem a mai, sem a korábbi közigazgatási határokhoz vagy egyéb társadalmi képződményekhez sem illeszkednek szorosan.

A Nagy-kunságot definiálhatjuk a Tiszántúl kun népcsoport által lakott területeként is. Ezt a területet a 13. században a kunok Olas nemzetsége szállta meg, s a 15. században – amikor a nemzetiségi szervezet felbomlott, s területiális szervezetté alakult át – itt alakult ki Kolbaz-szék.⁹ A szék határa délen egészen a Körösökig lehúzódott, tehát jóval nagyobb kiterjedésű volt, mint az 1745–1879 között fennálló Nagy-kun kerület.¹⁰ Mivel a népcsoport a 13. századi betelepülés után gyors asszimiláción ment keresztül, a környező népcsoportoktól való elkülönítése kulturális vagy antropológiai alapon nehezen oldható meg. További probléma, hogy a 16–17. század háborúinak demográfiai követ-

6 Bellon Tibor: Nagy-kunság. Bp. 1979. 6.

7 Életkamra: Az ártereket – mocsarakat, lápokot – tagoló magasabb térszínek, melyek a megtelepülés, a földművelés, a rét és legelőgazdálkodás és a rideg állattenyésztés fő területei voltak. Glaser Lajos definícióját idézi: *Frisnyák Sándor*: Magyarország történelmi földrajza. Bp. 1992. 13.

8 Kertész Ádám: Tájökológia. Bp. 2003. 107.

9 Selmeczi László: Őseink nyomában. A magyarországi kunok Olas nemzetsége és Kolbaz-széke. 1243/46–1686. Kisújszállás 2013. 15.

10 Selmeczi L.: Őseink nyomában i. m. 33–99.

kezményei – népességpusztulás, elvándorlás és visszavándorlás stb. – szinte teljesen elmosták az etnikai különbségek maradványait is. 1699-ben az egri kamarai prefektus mindössze két mezővárost és tizenhét falut írt össze az egész Jászkunságban, s 56 korábban létező települést dezertumként tüntetett fel. A Nagykun területben csak Kardszagújszálláson (ma Karcag) írt össze megtelepedett lakosságot, ez is mindössze 78 családot jelent, helybélinek viszont ebből is csak 30 vallotta magát.¹¹ A háborúból adódó lakosságcsere mértékére utaló további jel, hogy az 1711 után véglegesen megtelepedő családok éppen a szék korábbi központját képező Kolbászállást (ma Kunhegyes egy határrésze) nem ülték meg. A török háborúk és az ezt követő rendezés tehát jelentősen megtörte a terület demográfiai, társadalmi és közigazgatási kontinuitását. A fentiekből látszik, hogy a Nagykunság lehatárolását a névadó népcsoport figyelembevételével csak igen körülményesen lehet megvalósítani.

Ezek után fennmarad a kérdés, hogy jelen tanulmányban pontosan mit értünk Nagykunság alatt, vagyis hogyan alakul vizsgálatunk térbeli kerete. 1745-ben, közel fél évszázaddal a Jászkunság Német Lovagrendnek történő elzálogosítása után, sor került a redempcióra, vagyis a jászok és kunok önmegváltására. A redempció közigazgatási, jogszolgáltatási és gazdasági autonómiát biztosított a nagykun közösségnek, s a települések ekkortól jelentős mértékben elkülönültek a környék vármegyéinek jobbágyfalvaitól. A Nagykunság újkori határainak kialakulása azonban ennél korábbi eseményekre vezethető vissza. A Jászkunság Német Lovagrendnek történő 1699-es elzálogosítása előtt ugyanis – mivel az „adásvételnek” az fontos követelménye volt – sor került a három terület határainak rendezésére. Ekkor dőlt el például, hogy az eredetileg a Kolbászi kunok által csak félig birtokolt Kunhegyes a Hármas terület részévé válik, pedig arra Heves vármegye egyes birtokosai is igényt tartottak.¹² A lovagrend által megvásárolt Hármas terület részét képező Nagykun terület hat települést – Karcag, Kisújszállás, Kunhegyes, Kunmadaras, Túrkeve, Kunszentmárton – és kapcsolódó pusztákat foglalta magába. Az újkori Nagykunság tehát azonos ezen települések területének összességével, a nagykunok csoportja pedig egyenlő azok kollektív kiváltságokban osztozó lakosságával. Fontos megjegyezni, hogy az így kialakult közigazgatási egység a táji környezet, a gazdálkodási rendszer és településszerkezet szempontjából is egységesnek mondható. A kiváltságoknak köszönhetően kialakuló sajátos társadalmi és gazdálkodási rendszer egy korai kapitalista mezőgazdaság kibontakozását indította el, igaz ennek

11 *Kiss József*: A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején. Bp. 1979. 12–28.

12 1714. augusztus 22-én Kayau, a Német Lovagrend landkomturja, részt vett Heves-Külső Szolnok vármegye Gyöngyösön tartott közgyűlésén, ahol Kunhegyes hovatarozásával kapcsolatban folytatott vitát. A hevesiek arra hivatkozva akarták megakadályozni a település Hármas kerülethez csatolását, hogy az a török időkig külső-szolnoki jobbágyfalu volt. Kayau a Német Lovagrend által kötött 1702-es adásvételi szerződésre hivatkozva utasította el a hevesiek érveit. *Cseh Géza*: Kayau lovagrendi landkomtur 1714. évi jelentése a Jászkunságról. Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 19. (2004) 265–266.

előnyei a feudális környezetnek köszönhetően csak gyengén voltak érezhetőek. Tekintve, hogy a kiváltságok jelentős mértékben meghatározták a tájhasználatot – gondoljunk itt a földesúri adók és a majorsági gazdálkodás hiányából eredő jobb önellátási kondícióra, a rugalmasabb piachoz való alkalmazkodásra, a közösségi földhasználat demokratikusabb voltára stb. –, a Nagykunság tájhasználati rendszere jelentős mértékben elüthetett a környező területekétől. Ebből következően a környezettörténeti vizsgálat térbeli keretét célszerűbb a kiváltságolt terület, mintsem természetföldrajzi – egész pontosan geomorfológiai – szempontok alapján kijelölni. Ezen tanulmányban tehát a 18. századi Nagykun kerület – ide értve az exklávéként értelmezhető Kunszentmártont is – ártéri gazdálkodását kívánom bemutatni.

A terület vízrajzi viszonyai

A Nagykunság árvízmentesítések előtti vízrajzi képét a Tisza, valamint a Berettyó – Kunszentmárton esetében a Körös – kiöntései határozták meg. A területet észak-déli irányban szelte át a Tiszát a Berettyóval összekötő Mirhó-vízrendszer. A Tisza árvizei a mai Abádszalók és Pusztataskony közötti Mirhó-fokon¹³ keresztül léptek ki az ártérbe, ahol először feltöltötték a Tiszabura, Tiszaszalók (ma Abádszalók) és Kunhegyes között elhelyezkedő Gyolcs-mocsarat, majd a Kunhegyes határának északnyugati részén keresztül folyó Kakat-éren keresztül jutottak el a Kisújszállás és Karcag közötti Kara János-mocsárba, amely már a Berettyóval állt közvetlen kapcsolatban. Mivel a rendszer mind a Berettyó, mind a Tisza felől nyitott volt, előbbinek korábbi áradása esetén az ártér feltöltődése dél-észak irányú is lehetett. (1. térkép)

13 Fok: vízrajzi fogalom. A folyót kísérő hordalékszátványokon keletkezett nyílás, amelyen keresztül a folyó vize áradáskor kilép az ártérbe, majd apadáskor ugyanazon visszahúzódik.

1. ábra. A Mirhó-vízrendszer Balla Antal 1777-ben készült térképe alapján
(Az alaptérkép forrása: MNLJNSZL. T_30. Gyolcs-mocsár. 1777.)

A hat nagykun település mindegyikének határát változatos geomorfológiai viszonyok jellemzik. Mindegyik település territóriumán találunk állandóan vízjárta területet – vagyis álló- vagy folyóvizet, mocsarat –, időszakos vízborítású réteket, valamint az árvizektől védett szárazulatokat, melyek a települések belterületének és a szántóföldi földművelésnek adtak helyet. Bellon Tibor az árvízmentes, az időszakosan elöntött, és az állandóan vízállásos területek arányát $1/3$ - $1/3$ -ra becsülte, s ezt a rendszert hármas térszintálkozási modellként írta le.¹⁴ Noha az egyharmados arányok alapvetően helytállóak, csak az ettől való eltérések figyelembevételével válnak érthetővé a 18. század végén jelentkező tájhasználattal kapcsolatos települések közti konfliktusok, így a vízrajzi viszonyokat részletesebben is célszerű megvizsgálnunk.

A 18. század végén keletkezett térképi anyagok a kor térképészeti színvonalához mérten megfelelő pontossággal tárják elénk a korabeli állapotokat. A térképi források közül az első katonai felmérés emelkedik ki, amely „homogén” módon fedi le az egész Magyar Királyság, s benne a Nagy-kunság területét. Más térképi anyagok esetében – lásd Balla Antal 1777-es térképe (1. térkép) gyakran fordul elő, hogy a vizsgált területet csak részben fedik le, amely a kvantitatív összehasonlító elemzéseknél igen nagy problémát jelent. A Nagy-kunság területét a katonai felmérés során 1783-ban mérték fel, a hat település 17 térképlapon került ábrázolásra. A munkálat egyik nagy hibája volt, hogy készítésnél nem használtak egységes jelkulcsot, így az egyes ábrázolások mögötti felszínborítás tényleges minősége néhol nehezen állapítható meg. További probléma, hogy a vizes területek (mocsarak, nádasok) ábrázolása elnagyolt, azok felmérésének körülményessége miatt.

A hat nagykun településen belül a szabályozások előtti árvízi érintettség alapján két csoportot lehet kialakítani: területük 50%-ánál kisebb vízzel való érintettség jellemezte Kunszentmárton, Túrkevét és Kunmadarast, míg 50%-nál nagyobb területi elöntés figyelhető meg Karcagon, Kunhegyesen és Kisújszálláson. A vízzel érintett területek összterületen belüli aránya mellett fontos szempont azonban azok minősége is, vagyis az állandóan vízállásos területek (nádasok, mocsarak, folyó és állóvizek) valamint az időszakosan vízállásos területrészek (nagyreszt rétek és legelők) aránya. A legkevésbé kedvező helyzetben Karcag és Kisújszállás volt, hiszen itt a vízzel érintett összes területen belül közel kétharmadot tett ki a gazdaságilag kevésbé hasznosítható, az év nagy részében víz alatt álló nádas, mocsaras rész. Kedvezőnek tűnik viszont Túrkeve, Kunmadaras és Kunszentmárton pozíciója, ahol a vízzel érintett területek kétharmada a legelőként vagy kaszálóként jól hasznosítható időszakos vízborítású ártér.

14 Bellon T.: Nagy-kunság i. m. 69.

	Karcag	Túrkeve	Kunmadaras	Kunhegyes	Kisújszállás	Kunszentmárton
Állandóan vízzel borított (ha)	14791	1659	2069	4976	6746	1440
Összterület százalékában (%)	40,11	11,84	14,23	33,81	37,68	11,24
Időszakosan vízzel borított (ha)	8797	4977	4559	3485	3173	3121
Összterület százalékában (%)	23,85	35,54	31,35	23,67	17,72	24,35
Összes vízzel érintett (ha)	23588	6636	6628	8461	9919	4561
Összterület százalékában (%)	63,96	47,39	45,58	57,49	55,41	35,6

1. táblázat

A vízzel érintett területek nagysága az egyes nagykunsági településeken az első katonai felmérés alapján

A tiszai Alföldön olykor a néhány deciméteres magasságkülönbségek is igen eltérő vegetációt eredményeztek, illetve különböző mezőgazdasági hasznosítást tettek lehetővé. A katonai felmérés – különösen az első – pontosságából adódóan nem teszi lehetővé a terület domborzati és vízrajzi viszonyainak alapos értékelését. A részletes hidrogeomorfológiai vizsgálatok során – megfelelő minőségű történeti térképi források híján – csak a jelenre vonatkozó felszínmodellekből indulhatunk ki, s még ha feltételezzük is, hogy a tengerszint feletti magasság a természetföldrajzi kép talán legkevésbé változó eleme, akkor is figyelembe kell vennünk, hogy a vízrendezésekkel teljes mértékben átalakultak a terület hidrológiai viszonyai. Jelentős mértékben megváltoztak a mértékadó árvízszintek, s korábban biztonságos magaslatok váltak az árvizek által veszélyeztetetté. Olyan fogalmak tehát mint az „árvízi kockázat” vagy „előntési valószínűség” csak igen körülményesen és bizonytalanul vetíthetők vissza a 18–19. századra. Egy olyan modell létrehozása, mely a korabeli vízrajzi viszonyokat egy a napjainkban alkalmazott árvízi kockázatelemzéshez hasonló pontossággal rekonstruálja, jelen pillanatban elérhetetlennek tűnik. A fenti korlátok figyelembevételével mégis érdemes az első katonai felmérés által elért tárt vízrajzi képet egy a terület domborzatát nagy felbontásban reprezentáló digitális domborzatmodell¹⁵ segítségével pontosítani.¹⁶

A Nagykunság területe 71,5–102,5 m B. f. magasságon fekszik. A terület egésze déli-délkeleti irányban lejt, ennek megfelelően Kisújszállás, Túrkeve és Kunszentmárton viszonylag alacsony fekvésű, területüknek 60–70%-a 86 m

15 Digitális Terepmodell és Digitális Felszínmodell: Olyan digitális adatbázisok, melyek egy topográfiai felület bizonyos pontjainak (X, Y, Z) térbeli koordinátáit tartalmazzák. A modellek igen jól alkalmazhatók napjaink vízügyi tervezésében, például az árvízi kockázat elemzésében. Lásd *Telbisz Tamás – Székely Balázs – Timár Gábor: Digitális Terepmodellek*. Bp. 2013. 8–13.

16 A közölt domborzati adatok és az ezekkel kapcsolatos statisztikák forrása: <http://srtm.csi.cgiar.org/srtmdata/> (2019. ápr. 10.)

B. f. alatt helyezkedik el. A Mirhó-vízrendszer öblözetének felső részén fekvő Kunmadaras területe erősen kiemelkedik, területének 91,4%-a esik 87 m B. f fölé. A Közép-Tisza-vidék viszonylatában a 87 m B. f.-nél magasabban fekvő részek már magasnak számítanak, az árvizektől többnyire védettek. Ettől lefelé haladva jelentősen nő az elöntés valószínűsége, 84 m B. f.-nél alacsonyabban pedig már csak nádasokat, mocsarakat, valamint álló- és folyóvizet találunk. A domborzatmodell elemzésének kezdetén elsődleges cél volt a három fő felszínkategóriát (állandóan vizes, mocsaras-nádasos alacsony árterek; időszakosan víz borította közepes és magas árterek; vízzel nem érintett magasabb területek) elkülönítő magassághatárok megállapítása. A domborzatmodell és a katonai felmérés térképlapjainak összehasonlításakor viszont egyértelművé vált, hogy pusztán magassági alapon ezek a felszínkategóriák nem különíthetők el. Ékes példája ennek Kunmadaras, melynek területe 91,4%-ban 87 m fölé esik, a katonai felmérés azonban 45%-os vízzel való érintettséget mutat. Ennek oka abban keresendő, hogy a település határában található Üllő laposa és annak időszakosan elöntött parti sávja 87 m B. f. körüli magasságon fekszik. Az árvizekkel való érintettség tengerszint feletti magasság alapján történő vizsgálata során figyelembe kell venni, hogy a magasságvonalak csak a szorosan vett öblözetben belül érvényesek. Az Üllő laposa például nincs közvetlen kapcsolatban a Mirhó-vízrendszerrel, így annak elöntési küszöbpontjai itt nem érvényesek. Figyelembe kell venni azt is, hogy a Mirhó-vízrendszer két vízfolyás felől nyitott, így felső részén (Kunhegyes és Karcag) a Tisza árvízszintjei, míg alsó részén (Kisújszállás, Túrkeve) a Berettyó szintje a mérvadó. A domborzatmodellből tehát a 18. századi vízrajzi állapotokra igen nehéz következtetni. A települések közötti hidromeomorfológiai különbségek azonban számos a későbbi Mirhó-gát építésénél kirobbanó konfliktusra adnak magyarázatot. Az öblözet felső részén elhelyezkedő Kunhegyes területének nagy része (71,8%) 87 m B. f.-nél magasabban fekszik, ennek köszönhetően az árvíz gyorsan levonul déli irányba, a Kara János-mocsár, illetve a Berettyó felé. Ezt a jelenséget narratív források is rögzítették: „Halászó Vizünk Magunk Teritoriumunkon Tavaszal amikor az Tisza áradása jön, futó hálnak nevezük Szigonyokkal és Tapogatóval fogatnak, de mihelt az árvíz fordul, Ki Visza, ki pedig az Berettyóra és Körösökre el Mégyen, és itatra való Vizet is Magunk és Marháink Számokra kentelenítettünk Gáttal és Rekeszszel Tartani”.¹⁷ Ennek a jelenségnek fontos következménye, hogy Kunhegyes határának aszályokkal szembeni érzékenysége már a szabályozások előtt is nagyobb lehetett. Feltehetően erre vezethető vissza a település gazdáinak Mirhó-gátépítéssel szembeni ellenkezése az 1780-as években. Ezzel szemben Kisújszállás, Karcag és Túrkeve határát az árvizek – tekintettel a vízrendszerben elfoglalt domborzati pozíciójukra – nagyobb vízszintmagassággal és hosszabb ideig érintették. Karcag területén még az 1850-es években is 6006 kat. holdnyi nádas (az összterületének kb. 10%-a) mértek fel, ami a terület rendszeres szabályozások utáni lassabb kiszáradására utal.

17 *Bagi Gábor*: A Jászkun Kerület településeinek leírása 1750-ben. Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 10. (1995) 258.

	Karcag	Kisújszállás	Kunhegyes	Kunmadaras	Kunszentmárton	Túrkeve
87 m B. f. felett	48,0	13,4	71,8	91,4	39,9	9,3
86–87 m B. f.	22,2	21,4	21,5	7,4	14,3	16,6
85–86 m B. f.	17,3	33,5	5,2	0,9	10,8	28,0
84–85 m B. f.	9,7	25,3	1,0	0,2	17,1	28,7
84 m B. f. alatt	2,7	6,4	0,5	0,1	17,9	17,4

2. táblázat

A különböző tengerszint feletti magasságú területek aránya (%)
a Nagykunság településein

A nagykunsági települések ártéri gazdálkodása

Az ártéri gazdálkodással kapcsolatos elméletek a 20. század utolsó éveiben egyre nagyobb népszerűsége tettek szert, s folyamatosan nőtt a folyóvizek mentén élő parasztság tájhasználatát vizsgáló kutatások száma. A 20. században végzett kutatások – élen Andrásfalvy Bertalan Sárközben végzett vizsgálataival – elsőként világítottak rá, hogy a szabályozások előtti „organikus” gazdálkodási rendszer éppoly rentábilis lehetett, mint a vízrendezések után kialakított szemtermelés-centrikus agrárgazdaság. Az Andrásfalvy és más kutatók által felvázolt fokgazdálkodási modell pozitív fogadtatása mögött elsősorban azt kell sejtenuünk, hogy annak jelenre adaptált változata a rosszabb minőségű – főként a folyószabályozásokkal „nyert” szikes vagy belvizes – területeken végzett kis haszonnal kecsegtető szárazgazdálkodás reális alternatívájának tűnt. Ennélfogva a fokgazdálkodással vagy ártéri gazdálkodással kapcsolatos tudományos viták kiléptek a néprajz vagy épp a történettudomány keretei közül, s az alkalmazott agrár- és vízügyi tudományok, sőt a kormányzati tervezés szintjéig is eljutottak. Noha az elmúlt évek tapasztalatai azt mutatják is, hogy a szabályozások előtti tájhasználati/tájgazdálkodási rendszerek jelenkori adaptációja csak igen korlátozottan oldható meg, s a téma kutatásának kezdeti lendülete is alábbhagyni látszik, táj és társadalom kapcsolatrendszerének megközelítése gyökeresen megváltozott. A 20. század második felének kutatói rendszerint „pozitívan” fordultak az árvízmentesítések előtti gazdálkodási formákhoz, s nem a nagy tájátalakítási munkálatokat megelőző „siralmas” állapotok történeti rekonstruálása, s annak a jelenkor – pozitívként, s lényegében a gazdasági fejlődés „csúcsaként” aposztrofált – állapotaival való szembeállítás volt a céljuk.

A fokgazdálkodás és ártéri gazdálkodás nem teljesen azonos fogalmak. Előbbi klasszikus modelljét Andrásfalvy Bertalan vázolta fel a Duna menti Sárköz településeinek gazdálkodását vizsgálva. A fokgazdálkodás alapja, hogy a paraszti közösségek a víz ártéri áramlását a gazdálkodás érdekeinek megfelelően befolyásolják. A vízkiáramlási pontokat – vagyis a fokokat – karbantartják, melynek elsődleges célja a víz szabad ki- és visszaáramlásának biztosítása. Emellett az

ártérben csatornákkal is biztosítják a víz szabad szétáramlását, amely egyrészt az árvízszint csökkentése, s ily módon a szárazulatok árvízi biztonsága, másrészt a legelők és vízigényes növénykultúrák – például ártéri erdők és gyümölcsösök – vízigényének biztosítása szempontjából fontos. A fokok és erek „karbantartásával” megelőzhető az elmosarasodás, vagyis az alapvetően hasznos területek – ártéri legelők, halastavak – hasznavehetetlenné válása. Andrásfalvy felfigyelt a fokok szelektálásának jelenségére is, vagyis arra, hogy a hidrológiai szempontból előnyös helyzetű vízkitörési pontokat tisztították, míg a kedvezőtleneket gátakkal zárták el. A rendszer további ismérése, hogy a területhasznosítás a természeti/vízrajzi adottságokhoz szinte teljes mértékben alkalmazkodott: az állandóan vizes mély ártereken halásztak, vadásztak, nádat vágtek, a magasabban fekvő, időszakos vízborítású területeken pedig legeltettek. A fokgazdálkodás feltétele tehát: a fokokhoz kapcsolódó ártéri vízrendszer megléte, a rendszer aktív fenntartása, és a területi adottságokhoz illeszkedő művelésmód, vagyis a tájhasználati anomáliák¹⁸ hiánya. Amint látjuk egy meglehetősen komplex rendszerről van szó, s az egyes elemek különálló megjelenése – például egy fokhoz kötődő ártéri vízrendszer „passzív” hasznosítása a folyó menti gazdálkodók által – még nem tartozik a fokgazdálkodás fogalmi körébe.

Az ártéri gazdálkodás az előbbinél jóval szélesebb fogalom, hiszen az alatt az ártereken élő közösségek gazdálkodását értjük. A fogalom alatt egyaránt érthetünk a sárközi településekéhez hasonló intenzív fokgazdálkodást és az árvizekkel való passzív együttélést. Az ártéri gazdálkodáshoz tartozik minden olyan, a folyók árterében megfigyelhető gazdálkodási forma, amely nem tűzi ki célul a tájállapot gyökeres megváltoztatását, s az ökológiai szempontokat nélkülöző gazdálkodás megvalósítását. Egyes nézetek szerint ártéri gazdálkodás alatt szigorúan a vízjárta területek gazdasági hasznosítását kell értenünk¹⁹, magam részéről azonban – a környezettörténet antropocentrizmusára való tekintettel – azt nem egy területhez, hanem egy közösséghez érdemes kötni. E tanulmányban tehát ártéri gazdálkodás alatt az ártérben elhelyezkedő települések gazdálkodását értjük, s abba beletartozik a szoros értelemben vett ártér – tehát a vízzel érintett területek – hasznosítása, s a szárazulatokon végzett szántóföldi növénytermesztés is. Ezzel alapvetően Dóka Klára felfogásához csatlakozom, aki az önellátási célú szántóföldi növénytermesztést is az ártéri gazdálkodás elemének tekinti.²⁰

A fogalmi keretek tisztázása után előre leszögezhetjük, hogy a Nagy-kunság szabályozások előtti tájhasználat az ártéri gazdálkodás fogalmi keretébe fér

18 Tájhasználati anomália: Az ökológiai szempontból nem megfelelő hasznosítást értjük alatta. Pl. szántóföldi növénytermesztés belvízveszélyes területen. A tájhasználati anomália gyakori következménye az alacsony termelékenység, illetve a gazdálkodás csekély haszna. lásd *Dóka Richárd*: Vízjárta területek tájhasználatának anomáliái a Duna–Tisza közti síkvidék középső részén. *Tájökológiai Lapok* 13. (2015) 2. sz. 217.

19 *Kohán Zoltán*: A tradicionális középkori ártéri gazdálkodás geomorfológiai környezete. *Földrajzi értesítő* 52. (2003) 7.

20 *Dóka Klára*: Gazdálkodás a Tisza árterein a 19. század első felében. *Agrártörténeti Szemle* 24. (1982) 293–295.

bele. Igaz, hogy a gazdálkodás hidrogeomorfológiai keretét jelentő Mirhó-vízrendszer egy fokhoz – vagyis a névadó Mirhó-fokhoz – köthető, azonban a fok által táplált ártéri öblözet méreteiben és jellegében is eltér a fokgazdálkodás Andrásfalvy által megfigyelt „klasszikus” rendszerének hidrológiai környezetétől. Fodor Zoltán a Tisza menti fokok vizsgálata során a Mirhó-fokhoz hasonló vízkitörési pontokat a mellékág jellegű fokok csoportjába sorolta.²¹ Ezeket a Tiszát mellékfolyóival összekötő fokokként definiálta, a Mirhó esetében ez a Tisza és a Berettyó közötti kapcsolatot jelenti.

A méretekben való eltérés egyaránt értendő a fok átmérőjére (kb. 1 km), valamint az elárasztott ártéri öblözet méreteire (több mint négy település határa). A Sárközben megfigyelhető fokok ettől jóval kisebbek voltak, s a fok által táplált ártéri öblözet gyakran egyetlen település territóriumához tartozott. A Mirhó-fok alkalmatlan volt a fokgazdálkodás egyik jellemző halászati formájára, a rekesztő halászatra, a vízrendszer kiterjedése pedig lehetetlenné tette egy koncepciózus, aktív vízgazdálkodási rendszer kialakulását. Csupán kitekintésként jegyzem meg, hogy Kunhegyestől északnyugatra, a mai Tiszabura és Tiszaroff között helyezkedett el egy a klasszikus értelemben vett fokgazdálkodásra alkalmas fok, és a hozzá tartozó kis méretű – tehát jól szabályozható – ártéri öblözet. Vagyis ha a vizsgált területen nem is beszélhetünk szoros értelemben vett fokgazdálkodásról, az a Közép-Tisza-vidéktől nem lehetett idegen. Bellon Tibor a Nagykunság ártéri gazdálkodására a „rételés” kifejezést alkalmazta, amelyet egyfajta passzív ártéri gazdálkodásként definiált. Szerinte a Nagykunság településeiben nem, vagy kevésbé jellemző a vízrajzi viszonyokba történő beavatkozás, a terület lakossága mindössze alkalmazkodott a ritmikusan jelentkező tiszai árvizekhez, s igyekezett a lehető leghatékonyabban kihasználni az ártéri környezet által nyújtott lehetőségeket.²²

A nagykunok szabályozások előtti ősi ártéri gazdálkodásával kapcsolatban elsőként Györffy István végzett néprajzi adatgyűjtést, s kutatásainak eredményét 1928-ban a Nagykunsági Krónika című, már-már szépirodalmi stílusú munkájában adta közre. Könyvének két fejezete – a szilaj pásztorokról és a rétes emberekről szóló – kapcsolódik szorosan az ártéri gazdálkodáshoz. Györffy gyakorlatilag „elsiratta” a szabályozások előtti vízi világot, s erős romantikával tekintett vissza a nagykunok 19. század előtti életmódjára: „Ahol ma zöld akácok között apró tanyák fehérlenek, ott a kövér fűvű legelőmezőkön címeres szarvú fehér marhák rázták a kolompot. Ahol a legelő szárazabb szikesbe csapott át, apró tippanos fűvét juhnyájak borotválták. Ahol a lábnyom vagy szekérút beleveszett a haragos-zöld rétbbe, ott a konda bányászott. Ha a nyári forráság leperzselte a legelőt, beverték a jószágot a rétbbe, ahol még mindig

21 Fodor Zoltán: Fokok a magyarországi Tisza-szakaszon az átfogó szabályozások előtt. In: Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. Szerk. Andrásfalvy Bertalan – Vargyas Gábor. Bp. 2009. 39.

22 Bellon Tibor: Nagykunság. i. m. 81.

talált harapnivalót...”.²³ A Nagykunságban az állattenyésztésnek – különösen a szarvasmarha-, majd később a juhtenyésztésnek – igen nagy hagyománya és jelentősége volt. Azt, hogy a gazdálkodás fontos eleme volt az ártér, a települések hasonló elhelyezkedése is bizonyítja: mindegyik vízparton alakult ki, s mindegyik territóriumán bőven találunk az állattenyésztésnek kedvező, időszakosan elöntött, ennél fogva magasabb fűhozamú réteket és kaszálókat. A 1745 után a redemptióval kialakult gazdasági-társadalmi rendszer – a kor piaci lehetőségeihez mérten – kedvezett az árutermelés kibontakozásának, s az állattenyésztés terén különösen jelentős volt a piacra termelés.²⁴ A 18. század végére a legtöbb nagykunsági település rendelkezett bérelt pusztával, melyek az állatállomány viszonylag nagy méretére utal.²⁵ A 18–19. század fordulóján kibontakozó gyapjúkonjunktúra azonban kedvezőtlen lehetett a hagyományos gazdálkodás szempontjából, hiszen a juh a szarvasmarhához képest kevésbé tolerálta az ártéri környezetet, s a szilaj és félszilaj tartásmódot is.

Györffy említett műve annyiban félrevezető, hogy azt az érzést kelti, mintha a szilaj pásztorkodás s az ártereken való halászat, vadászat és gyűjtögetés a terület lakosságának fő foglalkozása lett volna. Ehhez képest ma már tudjuk, hogy a 18. század végén visszatelepülő lakosság gazdálkodásának fontos eleme volt a szántóföldi növénytermesztés is, s nem is kizárólag önellátási célból. A 18. századból – az első kataszteri felmérésnek köszönhetően – a leginkább megbízható adatok a szántóföldi növénytermesztésre vonatkozóan állnak rendelkezésre. A felmérés utasítása előírta ugyan a rétek, legelők, halastavak kiterjedésének és pontos haszonvételeinek összeírását is, azonban ezek eltagadása a kis helyismerettel rendelkező felmérő tisztek előtt valószínűleg könnyebb lehetett. A növénytermesztési ágazat – noha vannak adatok a gabona értékesítésére²⁶ – jóval kevésbé lehetett piacorientált, ennek egyik szemléletes bizonyítéka, hogy a szántóföldek kiterjedése, valamint a lakosságszám között igen erős korreláció mutatkozik, a kapcsolat a hat nagykun település viszonylatában 0,87-es korrelációs együtthatóval jellemezhető.²⁷ Feltételezve, hogy a gabona-termesztés piacorientáltsága esetén a gazdálkodó közösségek igyekeztek volna a szántóművelésre alkalmas területek minél nagyobb mértékű kihasználására,

23 Györffy István: Nagykunsági Krónika. Karcag 1984. 8.

24 Lásd pl. Bedekovich Lőrinc Nagykunságról szóló leírása: A Jászkunság helyzete a 18. század végén. Bedekovich Lőrinc kéziratos könyve. Szerk. Tóth János. Jászberény 1976.

25 Szabó Lajos: A „Mirhó gáttjának” építése. In: „Áldás és átok a víz”. Tudományos emlékülés a Mirhó-gát építésének 200. évfordulójára. Kísújszállás 1987.

26 Lásd Pálffy János nádor 1749-es összeírásának a gabona értékesítési helyére vonatkozó kérdőpontjára adott válaszok. *Bagi G.*: A Jászkun Kerület i. m.

27 A korrelációs számítás alapjául szolgáló források: Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL JNSZL) IV. 2. 76. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok; A Jászkun Kerület II. József-féle közigazgatási iratai; Községek terméskimutatása. 1789.; és Az első magyarországi népszámlálás. 1784–1787. Szerk. Danyi Dezső – Dávid Zoltán. Bp. 1960.

s tekintetbe véve, hogy az eltérő geomorfológiai adottságokból következően a potenciális területek kiterjedése eltérő, a népességszám és a szántóterületek kiterjedése közötti kapcsolat egy nem önellátási célú gazdálkodás esetén valószínűleg gyengébb lenne. A kataszteri felmérés során bevallott gabonamennyiség a gabonaszükségletekre vonatkozó korabeli adatokkal összevetve bőven fedezte a belső szükségletet.²⁸

A mezőgazdaság két fő ágazata mellett fontosak voltak az egyéb ártéri haszonvételek is, mint például a halászat és vadászat, a gyűjtögetés, nádvágás stb. Konkrétan a nagykunsági települések halászatával kapcsolatban napjainkig kevés kutatás zajlott. Bellon Tibor a Tisza-vidék ártéri gazdálkodását bemutató munkájában idéz egy 1760-ban keletkezett tanúvallomást, amelyből kiderül, hogy a kisújszállásiak vejszékkal halászták a Berettyó egyes szakaszait, valamint az is, hogy kunhegyesi lakosok halászként a pálos rend szolgálatában álltak.²⁹ A halászsabályozások után feledésbe vesztett egyéb formáival kapcsolatban is előfordulnak adatok: a Nagy-sárrét szélében a 18. század végén csíkvermeket ástak³⁰, a Pálffy nádor által elrendelt 1749-es összeírásban pedig a Kunhegyesiek megemlítik a „futó halat” melyet szigonyokkal és tapogatóval fogtak.³¹

A vadászattal és gyűjtögetéssel kapcsolatos adatok még a halászatról tájékoztató forrásoknál is esetlegesebbek. 1776 augusztusában a Mirhó-gát építésének ügyében az uralkodó elé járuló küldöttség teknősbékákat, szárcsákat, tűzokokat, vadnyulakat, vadludakat, récéket és tojást vitt ajándékba,³² II. József uralkodásának idején pedig a kun városoktól különböző vadmadarakat – kárókatona, lilik, daru stb. – kértek a császári állatkert számára.³³ Tudunk arról is, hogy a gyékény lisztes gumója ínséges időkben a lakosság kiegészítő élelemforrása volt. Mindezek ellenére a halászat és gyűjtögetés a 18. századi újratelepüléstől kezdve már csak kisebb jelentőséggel bírhatott.

28 Miskolc város tanácsa 1782-ben az egy családra eső éves gabonaszükségletet 18 pozsonyi mérőben állapította meg, ezt figyelembe véve a nagykunsági települések a 18. század végén csak a kenyérgabonát tekintve (búza+rozs) 79–172%-os, az összes gabonanemű termését tekintve pedig 198–332%-os többlettermelést produkáltak. A számítás alapjául szolgáló források: lásd 21. jegyzet, valamint Gyimesi Sándor: Adalékok Miskolc gabonaellátásához a XVIII. század végén. *Agrártörténeti Szemle* 9. (1967) 3–4. sz. 482.

29 *Bellon Tibor: A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön.* Bp. 2003. 33.

30 Uo. 47.

31 *Bagi G.: A Jászkun Kerület* i. m. 258.

32 *Szabó Lajos: A „Mirhó gáttjának” építése* i. m. 12.

33 *Györffy István: Nagykunsági Krónika* i. m. 33.

A Mirhó-gát építésével kapcsolatos kérdések

1786-ban egy gát felépítésével sor került a Mirhó-fok végleges elzárására. A munkálat nem volt előzmény nélküli, s eseménytörténete – más vízügyi munkálatokéhoz hasonlóan, lásd a 19. századi Tisza-szabályozást – fordulatokban igencsak gazdag. Az első kezdetleges gátat a Mirhó-fokon 1754-ben emelték, s ezt az árvizeknek kevésbé ellenálló töltést 1760-ban és 1767-ben is megerősítették. Az 1770-es évek árvizes periódusa során a töltés többször átszakadt, ezek közül igen emlékezetes az 1774. évi árvíz. 1776-ban váratlan esemény következett be a Mirhó-gát történetében, ugyanis azt Heves vármegye mérnökének javaslatára elbontották. 1776 és 1786 között a Mirhó-fok ismét nyitva állt, s a töltést csak hosszú jogi procedúrák és uralkodói engedélyezés után, 1787-re sikerült újjáépíteni. A gát 1776-os elvágatása utáni felháborodást a korabeli források – elsősorban panaszlevelek – jól dokumentálták, érdekes azonban, hogy a királyi engedély megérkezésének idejére az építkezéssel szembeni lelkesedés erősen alábbhagyott, ami a munkálatok vontatottságában (közel két év) is tükröződött.³⁴

A gátépítést a szakirodalom a Közép-Tisza-vidék legkorábbi jelentős árvízmentesítési munkálataként tartja számon, s azt többen az organikus ártéri gazdálkodás végpontjának tekintik. A Mirhó-gát felépítésének 200. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencián a hidrológiai beavatkozást a 19. század közepén meginduló rendszeres Tisza-szabályozás előzményeként azonosították, s azt céljaiban és hatásaiban is ahhoz hasonlították. Ez a szemlélet a vízrendezésekkel kapcsolatos nagyobb összefoglaló munkákból is visszatükröződik.³⁵ Véleményem szerint azonban a Mirhó-gát építését máshol kell elhelyeznünk a Kárpát-medence környezettörténetének ezeréves történetében. A 19. században meginduló rendszeres folyószabályozások minden kétséget kizáróan környezettörténeti töréspontnak tekinthetők, a szabályozások előtti és utáni tájhasználati rendszer markáns különbségeket mutat: a vízrendezések előtti, középkori gyökerekre visszatekintő, tájhasználati anomáliáktól nem terhelt s a természeti adottságokhoz jól alkalmazkodó differenciált gazdálkodást egy egyre inkább monokulturális jellegű, az ökológiai szempontokat háttérbe szorító és erősen piacorientált gazdálkodási forma váltotta fel. Ez a váltás azonban nem köthető szorosán egyetlen vízrendezési munkálathoz sem. A mai – a szabályozások előttitől markánsan eltérő – tájarculat mögött 300 év egymást követő antropogén beavatkozásainak egymásra rakódó hatásait kell keresnünk. A Tisza völgyének vízrendezése egy időben igencsak elhúzódnó történelmi folyamat, amely egyrészt a munkálatokkal kapcsolatos érdekkülönbségekre – lásd Széchenyi István nehézségei a Tiszavölgyi Társulat megszervezése

34 *Karcagi Gábor*: A Mirhó gát megépítésének vízrajzi következményei. In: „Áldás és átok a víz” i. m. 23–46.

35 Lásd pl. *Károlyi Zsigmond*: A magyar vízi munkálatok rövid története különös tekintettel a vizek szabályozására. In: *A magyar vízszabályozás története*. Szerk. Ihrig Dénes. Bp. 1973. 59. valamint *Csáth Béla et al.*: *Magyar vízügytörténet*. Baja 1988. 13.

kapcsán –, másrészt a munkálatok közben felmerülő technikai problémákra – lásd az ártér szűkítéséből adódó árvízszint-növekedést – és a nem szándékolt következményekre – például belvízprobléma megjelenése – vezethető vissza. Csupán a tájátalakítás vontatott menetét tekintve kézenfekvő lenne a Mirhó-gát építését az átfogó Tisza-szabályozás egyik kezdeti elemének tekinteni, ahhoz azonban, hogy ez megalapozott legyen, meg kell válaszolnunk egy alapvető kérdést: A Mirhó-gát építőinek – elsősorban a nagykun települések lakosságának – célja volt-e a terület kiszárítása, vagyis egy új típusú gazdálkodási rendszer alapjainak megteremtése? Mutat-e különbségeket a gátépítés előtti és utáni tájhasználati rendszer?

A gátépítéssel kapcsolatos forrásokból számos olyan ellentmondás rajzolódik ki, amely kétségessé teszi, hogy azt beillesztjük a folyószabályozások általános modelljébe. Dóka Klára szerint a 18–19. század fordulóján a Tisza menti ártéri közösségek egyfajta túlnépesedési válságba jutottak, melyből az egyetlen kiút a fennálló vízrajzi környezet átalakítása, s az árterek irányába történő extenzív mezőgazdasági terjeszkedés volt.³⁶ A 18. század végi események valóban egy kisebbfajta válságról tanúskodnak: tudunk például arról, hogy a század vége felé egyre gyakoribbak a pusztabérletek, amelyek a rendelkezésre álló mezőgazdasági terület, elsősorban a legelő szűkösségére utalnak, s az 1780-as években az uralkodói telepítési akció során számos család vándorol el egy jobb élet reményében a Bácskába. Hiányoznak azonban a súlyos túlnépesedésre utaló indikátorok: a rosszabb termésű – itt értsd: árvizesebb – években sem tudunk az élelmezés elégtelenségével kapcsolatos halálesetekről, s a terület népességgyarapodása 1700 és 1850 között a kitelepüléstől eltekintve dinamikusnak tűnik. A bácskai kitelepülést véleményem szerint nem szabad teljes mértékben egy túlnépesedési és ebből következő gazdálkodási válság tünetének tekintenünk: a redemptusérdekeket képviselő városi tanácsok a kitelepüléssel kapcsolatos szervezkedés megindulásakor még nem támogatták a „nyughatatlan” lakosok elköltözését, feltehetően az olcsó munkaerőre való tekintettel, továbbá tudunk arról is, hogy egyes családok időközben visszavonták elvándorlási szándékukat, s olyan is volt, aki később visszatelepedésre kért engedélyt.³⁷ Noha nem a Nagyikun településeire vonatkozik, érdemes megemlíteni, hogy Heves vármegye 1787-ben azzal a feltétellel hagyta jóvá Tiszafüred, Tiszaigar, Tiszaszőlős, Tiszaszentimre és más Külső-Szolnok megyei települések 400 családjának kitelepülését, ha „házaikba gazdákat állítanak”. Mindent összevetve úgy tűnik, hogy a kiköltöző családok valóban rosszabb gazdasági kondícióval bírtak, emögött azonban főként a redemptus-irredemptus ellentét állt, vagyis az, hogy az irredemptus rétegek gazdasági gyarapodása elé jogi korlátokat állítottak. Figyelembe kell továbbá vennünk azt is, hogy a telepéseknek ígért több

36 Dóka K.: Gazdálkodás a Tisza árterein i. m. 292–293.

37 Szabó Lajos: Kunhegyesi „Földtelen emberek Feketitsre” költözése 1785-ben. In: A Redemptiótól a feketicsi kitelepülésig. Kunhegyesi helytörténeti füzetek 5. Szerk. Víg Márta. Kunhegyes 2005. 94–104.

évi adómentesség, ingyen házhely, földbirtok stb. igen kecsegtető lehetett a jogokból kiszorított rétegek számára. A kérdést jobban körüljárva tehát a bácskai kitelepülés nem tűnik a túlnépesedés megdönthetetlen bizonyítékának, azt alaposabb vizsgálatnak kell alávetnünk.

A Mirhó-gát építése körül mutatkozó ellentmondások közül a legjelentősebb, hogy a munkálatot támogató települések gyakran változtatták álláspontjukat, s a gát 1776 utáni újjáépítésére tíz évet kellett várni. Amennyiben a nagykun településeken az ártéri gazdálkodás a 18. század végén valóban válságban volt, úgy magyarázatot kell találnunk arra, hogy a válság megoldásának tekinthető gátépítés miért húzódhatott el, valamint egyes települések miért álltak el attól. A magyarázat véleményem szerint a 18. század klímátörténetében keresendő. A 18. század végén keletkezett, árvizekkel kapcsolatos panaszleveleknek három jelentős, a hidrológiai viszonyok átmeneti megváltozására utaló elemét kell megemlítenünk. Kisújszállás tanácsa 1770-ben arról tesz említést, hogy a település határának nagy része még júliusban is vízben állt. Ez rendkívül fontos momentum, hiszen az ártéri gazdálkodás feltétele az árvíz ritmikussága, vagyis a víz kiáradásának és levonulásának szabályos volta. Amennyiben az árvíz túl sokáig foglalta el a réteket, az komoly zavart okozott a gazdálkodásban. A panaszlevelek visszatérő eleme az is, hogy a szántóföldeket és szőlőket gátakkal kell védeni. Ezt azonban kétféleképpen is lehet értelmezni: jele lehet annak, hogy a szántóföldek már az árvízveszélyes zónáig voltak kiterjesztve, azonban elképzelhető az is, hogy az ekkor tapasztalt árvizek a szokásosnál magasabb árvízmagasságokkal jelentkeztek, vagyis veszélyeztették az eddig biztonságos, szántóföldi művelésre alkalmas területeket. Tekintettel arra, hogy az éghajlattörténeti kutatások szerint a 18. század vége a szokásosnál csapadékosabb lehetett³⁸, inkább az utóbbi a valószínű. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Mirhó-iratai között közel harminc, különböző településeken kelt panaszlevél található. Ezek érdekessége, hogy a Mirhó-gát építésének ügye – legalábbis az elvi támogatás szintjéig – igen távoli településeket (például Szentés, Dévaványa, Szeghalom, Tiszafüred) is megmozgatott, olyanokat is melyeket az hidrológiai szempontból már csak igen kis mértékben érinthetett. Az egyes települések többnyire azt taglalják leveleikben, hogy a gát 1776-os elvágtatása után nagyobb árvizeket tapasztaltak. Tekintettel arra, hogy a kor embere nem láthatta át a tapasztalt nagyobb árvizek hidrometeorológiai hátterét, valószínűnek tűnik, hogy az 1770-es és 1780-as évek nagy árvizeit egy kézenfekvő okra – vagyis a Mirhó-fok nyitott állapotára vezette vissza. Az pedig, hogy a 1780-as évek végén egyes települések – például Kunhegyes és Túrkeve – magára nézve már károsnak tekintette a gátat, a klimatikus viszonyok szárazabbá válásával függhet össze, s egyúttal bizonyítja, hogy a víz az 1780 utáni – tehát a gátépítést követő – évek gazdálkodásnak is fontos eleme maradt. Összességében úgy tűnik, hogy a Mirhó-gát építésével a nagykunsági gazdák célja az árvízszabályozás, vagyis a fennálló, az árvizek ritmikusságához

38 Rácz Lajos: Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. Szeged 2001. 294–303.

igazodó ártéri gazdálkodás stabilizálása volt. A Mirhó-gát építése tehát csak erős fenntartásokkal tekinthető az új tájhasználati rendszert bevezető Tiszai vízrendezések előzményének, s ily módon a Nagykunság klasszikus értelemben vett ártéri gazdálkodásának időbeli keretei túlnyúlnak a gát építésén. Mindezek bizonyítékául álljon itt a kunhegyesi tanács 1785. évi, kisújszállási bírának írt levele: „Haza érkezvén, azonnal gyűlést vetettem, s az helységnek főbb lakosai közül is számosat a Helység Házához hívtam, és eléjük bé terjesztettem, hogy Hasznukra-e, avagy károkra volna a Kunhegyesieknek a Mirhógátyának lévő árvizeknek ki jövése, és hasznosabb volna-e annak megtöltése, vagy pedig mostani állapotjában való meghagyása, amelyen midőn meg nem egyezhettek volna, (szavazásra) bocsátván a dolgot, majd hogy nem mindenek, és csak ketten voltak a communitas közül, akik hasznát nem, pedig kárát ítélnék lenni az Árvíz kijövetelének. A nemes tanács pedig hasznát tapasztalja a nagy árvizeknek és éppen nem ellenkeznek a Mirhónak meg töltésében, csak hogy valamely árvíz Kanálison bocsátatnék a Kunhegyesi territóriumra. Melyet midőn alázatosan jelentnek Kis Kapitány Urnak”.³⁹

Összegzés

A Nagykunságban a vízrendezések előtt egy differenciált, passzív ártéri gazdálkodás figyelhető meg. A települések gazdálkodói együtt éltek a ritmikusan jelentkező tiszai árvizekkel, s igyekeztek kihasználni az ártér nyújtotta lehetőségeket. A 18. században tájhasználati anomáliák még nem, vagy csak csekély mértékben fordultak elő. A Mirhó-gát megépítését legfeljebb a tradicionális ártéri gazdálkodás egyik válságtüneteként értékelhetjük, az még nem tekinthető egy újfajta tájhasználati rendszer kezdetének. Konkrétan a Nagykunság területének ártéri gazdálkodására eddig kevés kutatás koncentrált, amelynek egyszerre oka az itt kialakult sajátos rendszer igencsak korlátozott történeti modellértéke (gondoljunk itt arra, hogy a gazdálkodás jellemzőinek egy igen jelentős része a speciális jogi környezetre, értsd a redempcióval szerzett kiváltságokra vezethető vissza), valamint a speciális hidrogeomorfológiai környezet (Mirhó-vízrendszer). Az itt rekonstruált ártéri gazdálkodási modell nagyobb területre történő általánosítása komoly korlátokba ütközik. Az eddigi kutatások – például Bellon Tibor vizsgálatai – igencsak alaposnak mondhatók, azonban számos megválaszolatlan rész kérdés maradt, melyek akár jelentősen mértékben átformálhatják táj és társadalom kapcsolatának értékelését. Jelen tanulmány egyik kiemelt célja volt ezen kérdések némelyikének felvillantása, melyek korrekt megválaszolása további vizsgálatokat igényel.

39 JNSZL. V. 200. 1. Kisújszállás Város Levéltára. A Mirhó-gát építésének iratai. Kunhegyes levele Kisújszállás bírának. 1785.